

Kornelija A. Giunio

Ara Salonitana – Salonitanski odjeci kulta Dijane Aventinske

Kornelija A. Giunio
HR, 23000 Zadar
Arheološki muzej Zadar
Trg opatice Čike 1

Administracija i rimske strukture grada Rima preslikavaju se u gradovima u provincijama, kao što se i provincijalni koncepti prenose u metropolu. Vrlo je važno pitanje kako se razvijala rimska religija van grada Rima, kako su se pojedina rimska božanstva, rimska vjerska praksa, rimski vjerski obredi i pravila iz grada Rima širili diljem Carstva.

U radu se obrađuje natpis, tzv. *Ara Salonitana*, koja se čuva u Museo civico archeologico u Padovi (Italija), s posebnim osvrtom na navodu u natpisu o provođenju zakona poput onih izloženih na hramu Dijane na brežuljku Aventinu u Rimu. Svetište Dijane na Aventinu datira još u 6. stoljeće prije Krista i osnovao ga je, po tradiciji, kralj Servije Tulije, kao vjersko središte Latinskoga saveza. Pravila i zakoni postavljeni za ovo svetište regulirali su primjerice žrtvovanja, svečanosti i obrede, postavljali pitanje prava azila za odbjegli zatvorenike (*Lex arae Dianae in Aventino*).

Na Aventinu se štovao kult *Dianae Nemorensis*, staroitalski aspekt kulta boginje Dijane iz Nemija, Dijane koja je u 4. stoljeću prije Krista grecizirana i poistovječena sa grčkom Artemidom.

Ključne riječi : *Salona, Ara Salonitana, Lex arae Dianae in Aventino, kult Dianae Nemorensis, rex Nemorensis*

UDK: 904:292.21

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 22. srpnja 2013.

Proces romanizacije dovodi do naglih kulturnih, političkih, ekonomskih i urbanističkih preobražaja na području rimske provincije Dalmacije. Rimljani su sprovodili sustav uprave i vlasti po normama koje su bile ustaljene u samom Rimu, ali nešto preinačene. Administracija i rimske strukture grada Rima preslikavaju se na gradove u provincijama, kao što se i provincijalni koncepti prenose u metropolu.¹ Vrlo je važno pitanje kako se razvijala rimska religija van grada Rima, kako su se pojedina rimska božanstva, rimska vjerska praksa, rimski vjerski obredi i pravila iz grada Rima širila diljem Carstva.

Tijekom posljednjih desetljeća stare ere u primorskim krajevima provincije Dalmacije počelo je stvaranje općina sa samostalnom upravom u rangu kolonije i municipija, u kojima se romanizirani domoroci miješaju s izvjesnim brojem

doseljenih Rimljana.² Sjedište uprave provincije nalazilo se u Saloni (*Salonae, Salona*), najvećem gradu provincije i najstarijoj rimskoj koloniji. Metropolita rimske provincije Dalmacije smjestila se duboko u zaljevu, danas zvanom Kaštelanskom, onda zvanom Salonitanskim (*Sinus Salonitanus*), na položaju označenom deltom male rijeke *Salon* (današnji Jadro). Položaj je savršen za lokaciju grada: tu je raskršće cesta, zaštićena luka u duboku zaljevu, obilje vode, plodno tlo. Salona nije bila jedinstveno naselje nego se sastojala od više aglomeracija na širem prostoru (*territorium Salonae*), zato je u najranijim izvorima naziv grada dan u množini. Postupno naselje uz luku, kraj ušća rječice Jadro, preuzima ulogu središta, a ime grada dano je u jednini.³ Kolonija postaje vrlo rano, u doba Julija Cezara ili Oktavijana Augusta, prvoga rimskog cara, i nosi naziv *Colonia Martia Iulia Salona*.⁴ Posebnim od-

1 A. Bendlin 1997, str. 35-68.

2 Stanovništvo u ranom carstvu sastojalo se uglavnom od italskih doseljenika, od druge polovine 2. i u 3. stoljeću može se primijetiti porast stanovništva i veći broj doseljenika iz istočnih provincija Carstva.

3 N. Cambi 1991, str. 7-36; D. Rendić-Miočević 1991, str. 47-63; N. Cambi 2002, str. 55-56.

4 M. Suić 1958, str. 11-38; G. Alföldy 1965, str. 99-105; J. J. Wilkes 1969, str. 220-238.

Slika 1.

Reljef gradske Tihe, Salona, prva polovina 4. stoljeća poslije Krista, Arheološki muzej u Splitu (snimio Tonći Seser, 2013.)

nosom između cara Dioklecijana i Salone, a Dioklecijanova palača nalazila se na salonitanskom prostoru, Salona postaje *M(artia) I(ulia) V(aleria) S(alona) F(elix)* (sl. 1).⁵

Svaka je općina u Italiji i u provincijama, po uzoru na grad Rim, imala različite kategorije svetih mjesta (*res divini iuris*). Pri osnutku grada osnovna je bila distribucija gradskog prostora po namjeni i međusobni odnosi pojedinih užih prostora u odnosu prema cjeloukupnom urbanom prostoru. S obzirom na funkciju gradski se prostori mogu podijeliti u nekoliko skupina, oni namijenjeni kultu, municipalnoj upravi, ekonomskom i javnom životu, funkciji kretanja, razonodi i rekreaciji te stanovanju.

Urođeni pravni smisao Rimljana doveo ih je do strogog određivanja svetih mjesta i predmeta i do točnih definicija. Nazivalo se *sacrum* (*res sacrae*) ono što je pripadalo bogovima (hramovi, žrtvenici, sveti pribor), dok je *sanctum* (*res sanctae*) značilo sve ono što je postalo sveto i nepovredivo putem zakona (gradske zidine, vrata). Za *religiosum* (*res religiosas*) se smatralo ono što nije bilo

sveto zbog toga što je bilo posvećeno bogovima ili po zakonu, već ono što se po svojoj prirodi nije smjelo oskrnaviti i povrijediti (grob, privatna kapelica, zemljište u koje je udario grom). Mjesta na kojima su se državni bogovi poštovali bila su sveta (*loca sacra*). Svojinom bogova činila bih ih *dedicatio* i *consecratio*.⁶ *Dedicatio* je čin posvete, posvećivanja. Pri osnutku novih kolonija označavalo je čin dodjele javnoga zemljišta, pri čemu vlasništvo prelazi iz ruku države, općine u vlasništvo božanstva. Određeno se mjesto predavalo bogu uz svečane riječi koje je izgovarao svećenik (pontifik), a državni magistrat ponavljao. *Consecratio* znači izjavu svećenika da je prostor svojina bogova. Zakon izričito navodi da se u provincijama svetom stvari smatra samo ono što je posvetio rimski svećenik po obredima priznatim od Rima, bez obzira na to što se i bez toga u pojedinoj sredini nešto moglo smatrati svetim.⁷

Lijep primjer daje nam tzv. *ara Salonitana*, jedini natpis koji donosi puno ime kolonije, *coloniae Martiae Iuliae Salonae* (sl. 2 i 3).⁸

5 O tome svjedoči natpis na reljefu gradske Tihe iz Salone. Riječ je najvjerojatnije o segmentu luka gradskih vrata, *Porta Caesarea*, i potječe iz prve je polovine 4. stoljeća. Usp. M. Abramić <1950>, str. 328-329; N. Cambi <1971>, str. 64-71; N. Cambi 2005, str. 163-164, sl. 240. Čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu, inv. br. D-484. Ovom prilikom zahvaljujem kolegama iz AMS na ustupljenoj fotografiji reljefa.

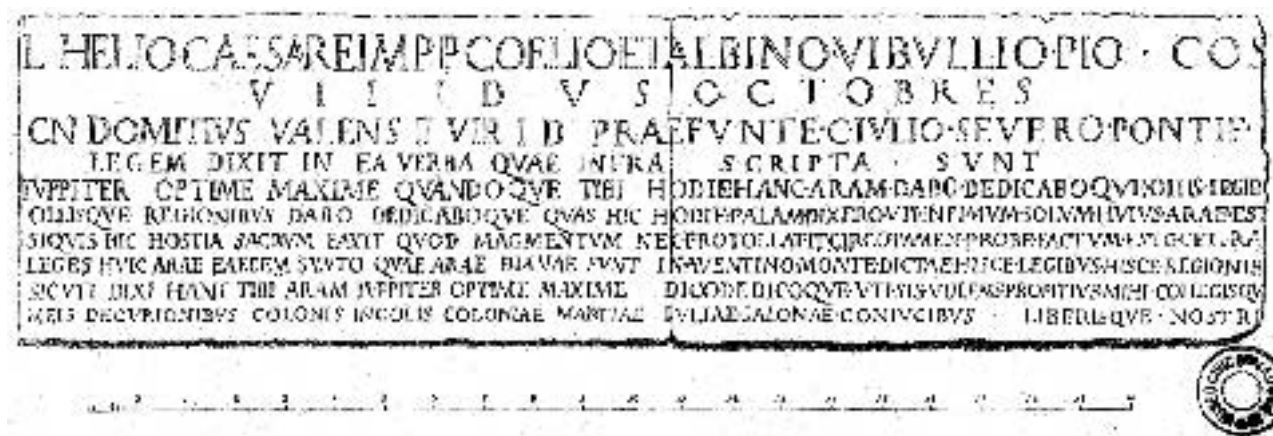
6 Gaj, *Institutionum*, 2, 4: *Sacrae sunt, quae diis superis consecratae sunt; religiosae, quae diis Manibus relictasunt*. Gaj, *Institutionum*, 2, 5: *Sed sacrum quidem hoc solum existimatur, quod ex auctoritate populi Romani consecratum est, ueluti lege de ea re lata aut senatus consulto facto*.

7 Gaj, *Institutionum*, 2, 7: *Sed in provinciali solo placet plerisque solum religiosum non fieri, quia in eo solo dominium populi Romani est uel Caesaris, nos autem possessionem tantum et usumfructum habere uidemur; utique tamen, etiamsi non sit religiosum, pro religioso habetur: item quod in provinciali non ex auctoritate populi Romani consecratum est, proprie sacrum non est, tamen pro sacro habetur*.

8 Natpis se danas čuva u Padovi (Italija), Museo civico archeologico, inv. br. 219, ali znamo da je još početkom 16. stoljeća natpisna ploča bila u Splitu. Natpisna ploča razbijena u dva ulomka; njezin lijevi dio izgubljen je još davno, danas rekonstruiran sličnim slovima. Izrađena je od vapnenca, visine 76,8 do 75,5 cm, širine 154 + 140 cm, debljine 6 do 12 cm. Usp. CIL 3, 1933; F. Bulić 1910, str. 103-105; M. Glavičić 2002, str. 273-274, br. 137; K. A. Giunio 2011, str. 346, br. 113.

Slika 2.
Ara Salonitana, Salona, Museo civico archeologico, Padova (fototeka Muzeja u Padovi)

Slika 3.
Ara Salonitana, Salona, Museo civico archeologico, Padova (fototeka Muzeja u Padovi)

Restituirani natpis glasi :

L(ucio) Aelio Caesare II P(ublio) Coelio Balbino Vibullio Pio co(n)s(ule) / VII idus Octobres / C(aius) Domitius Valens II vir i(ure) d(icundo) praeunte C(aio) Iulio Severo pontif(ice) / legem dixit in ea verba quae infra scripta sunt. / Iuppiter optime maxime quandoque tibi hodie hanc aram dabo dedico boque ollis legib(us) / ollisque regionibus dabo dedico boque quas hic hodie palam dixero uti infimum solum huius arae est. / Si quis hic hostia sacrum faxit quod magmentum nec protollat it circo tamen probe factum esto. Ceterae / lex huic arae eadem sunt quae arae Dianae sunt in Aventino monte dictae. Hisce legibus hisce regionib(us) / six uti dixi hanc tibi aram Iuppiter optime maxime do dico dedicoque

uti sis volens propitius mihi collegisque / meis decurionibus colonis incolis coloniae Martiae Iuliae Saloniae coniugibus liberisque nostris.

Caius Domitius Valens, kao jedan od dvojice vrhovnih magistrata kolonije (*duovir iure dicundo*), izvršio je posvetu Jupiterova žrtvenika 9. listopada 137. (sedam dana prije oktobarskih ida), a konzulat su obnašali *Lucius Aelius Caesar* (konzul po drugi put)⁹ i *Publius Coelius Balbinus*. Molitva je bila izgovorena pred pontifikom koji je u to vrijeme bio stanoviti *Caius Iulius Severus*.¹⁰ On je tamo prisutan kako bi garantirao pravilno izvođenje posvećenja žrtvenika. Žrtvenik se posvećuje Jupiteru Najvećem i Uzvišenom po zakonima i pravilima koja su na dan posve-

9 *Lucius Aelius Caesar* (živio 101. – 138. god.) posvojeni sin (rođen kao *Lucius Ceionius Commodus*) i potencijalni nasljednik rimskoga cara Hadrijana (vladao 117. – 138. god.). Usp. C. Scarre 1995, str. 91-105.

10 M. Beard – J. North – S. Price 2005, str. 241-242; M. Beard – J. North – S. Price 2006, str. 329-330.

ćenja javno priopćena i navedena na donjem dijelu žrtvenika, tako da ako itko izvede žrtvovanje, žrtvu, a iznutrice ne budu izložene, žrtvovanje će svejedno biti smatrano pravilno izvedenim. Nadalje se navodi kako će drugi zakoni biti jednaki zakonima izloženim na žrtveniku Dijane na Aventinu.

Pri kraju svečane molitve Jupiter je zamoljen da bude milostiv prema duumviru Domitiju, njegovim kolegama dekursionima, stanovnicima kolonije (*coloni et incolae coloniae Martiae Iuliae Saloniae*), njihovim ženama i njihovim oslobođenima.

Općenite su religiozne funkcije bile i u provincijama, kao i u gradu Rimu, u rukama *quattuor amplissima collegia*, kolegija pontifika, augura, *quindecimviri sacris faciendis* i *septemviri epulones*, a zadatak im je bio nadzor kultova i obreda koji su se vršili u ime države. O važnosti kolegija pontifika i kolegija augura u rimskom svijetu govori i činjenica da je svaka rimska kolonija pri osnutku imala ta dva kolegija. U *Leges coloniae Genitivae Iuliae Ursonensis* navode se da su svećenici u kolonijama i municipijima osnovanim u Cezarovo doba bili pontifici.¹¹ Oni su bili oslobođeni vojničke službe i *munera publica*, kao i njihova djeca, te su imali pravo na dekurijske počasti. Najugledniji naslov je *pontifex*. Taj pontifikat u malome odgovara položaju velikoga pontifika u Rimu (*pontifex maximus*), pa se u natpisima uvijek stavlja na počasno mjesto. Na taj položaj obično su birani najugledniji članovi gradskih vijeća koji su već prošli službu u magistraturama, ali to nije bilo nužno. Često su viteškoga reda. Dužnosti pontifika bile su više upravne nego svećeničke jer su vodili opću brigu o organizaciji i o održavanju kultova, pogotovo onih službenih, rukovodili su svetkovinama i vjerskim obredima, kalendarom, vodili su i registraciju izabranih gradskih magistrata i svećenika (*Fasti*), a ujedno su bili i glavni nadzornici javnoga ćudoređa. Ponekad su uloge pontifika imale samo počasni karakter.

Posebno je zanimljiv navod o provođenju zakona poput onih izloženih na hramu Dijane na Aventinu u Rimu – *ceterae lex huic arae eadem sunt quae arae Dianae sunt in Aventino monte dictae*.

Svetište Dijane na Aventinu datira još u 6. stoljeće prije Krista i osnovao ga je, po tradiciji, kralj Servije Tuli-

je (vladao od oko 579. do 535. prije Krista), kao vjersko središte Latinskoga saveza, *commune Latinorum*, »za Latine zajedničko«.¹² Servije Tulije je osnutkom ovoga svetišta obilježio rastuću dominaciju grada Rima nad svojim susjedima. Od njega danas nema sačuvanih ostataka, te nam je njegov tlocrt poznat s mramorne ploče *Forma Urbis Severiana*.¹³ Hram je bio oktastil i dipter, okružen velikim trijemom, i zna se da je bio obnovljen u vrijeme Augusta.¹⁴

Pravila i zakoni postavljeni za ovo svetište, koje je sastavio sam Servije Tulije, regulirali su primjerice žrtvovanja, svečanosti i obrede, postavljali pitanje prava azila za odbjegle zatvorenike (*Lex arae Dianae in Aventino*). Ovim se ilustrira način na koji je Dijana nadzirala obrede onih koji su morali zajednički djelovati, ali nisu pripadali istoj zajednici i kao takvi nisu dijelili građanski ustroj, pa tako ni svećenički, kojim je bila moguća uobičajena dedikacija. Zakon nije sačuvan. Jedine podatke u izvorima nalazimo kod Dionizija iz Halikarnasa, grčkoga povjesničara s kraja 1. stoljeća prije Krista i početka 1. stoljeća poslije Krista. On navodi da je to zabilježio na temelju viđenoga starog natpisa, ali ne navodi kako su se pravila primjenjivala izvan Rima.¹⁵ Navodi da su zakoni regulirali međusobne odnose gradova Latinskoga saveza i sve što se tiče obavljanja svetkovina i obreda, da su bili ispisani na arhajskom grčkom jeziku i urezani na brončanom stupu. Nadalje, spomena mu nalazimo na natpisima koji bilježe osnutak hramova drugim božanstvima u krajevima kojima su vladali Rimljani, tako i Jupiterova hrama u Saloni.¹⁶ Kolonija Salona, nekih 170 godina po svom osnutku, odlučuje primijeniti i adaptirati ovaj model kako bi istakla svoj privilegirani položaj u odnosu s Rimom.

Po tim navodima vidljivo je da je zakon regulirao pravila stvaranja svetih, posvećenih prostora. *Uti infimum solum huius arae est* označavao bi ne samo fizički prostor gdje se nalazio žrtvenik, nego i sav okolni prostor, pa i drveće i zrak oko svetoga prostora, što je i shvatljivo kada se uzmu u obzir auguralni obredi i činjenica da je Dijana zaštitnica životinja, vladarica prirode. Nije bio rimski običaj, a pogotovo ne u ranijoj povijesti, nametati ili diktirati obred po kojem bi njezini saveznici ili kolonisti morali izvršiti posvećivanje. Tu je moć imalo lokalno svećenstvo

11 F. F. Abbott – A. C. Johnson 1968, str. 301, LXVI.

12 Varon, *De lingua Latina*, 5.4.3. Liga – savez gradova Lacija. Nakon Latinskoga rata i raspada Latinskoga saveza iza 338. godine prije Krista Rimljani su počeli osnivati nove »latinske kolonije« izvan Lacija dajući im osobit status.

13 *Forma Urbis Severiana* ili *Forma Urbis Romae* plan je staroga Rima urezan na mramorne ploče, a nastao je u vrijeme cara Septimija Severa, između 203. i 211. godine. Danas fragmentarno sačuvan.

14 F. Castagnoli 1969, str. 75 i 82; F. Coarelli 1997, str. 318-321.

15 Dionizije, *Antiquitarum*, IV. 26. 3-5.

i gradska uprava po lokalnim običajima, zakonima, vjerovanjima i obredima. *Lex arae Dianae* bio je obred posvećivanja koji se koristio u slučajevima kad gradska uprava nije još bila ustanovljena ili nije još djelovala. Na salonitanskom primjeru posvećenje se vrši u ime naseljenika te lokalnoga stanovništva i njihovih obitelji. To je čin posvete u ime ljudi koji imaju potencijalno konfliktne, suprotne interese, odnosno konfliktne privrženosti. To je i osnova obreda kulta Dijane iz Nemija, a koji se aplicira preko zakona njezina svetišta na Aventinu u Rimu.

Spomen zakona svetišta Dijane s Aventina nalazimo i na žrtveniku iz *Narbo Martius* (Narbonne, Francuska) u Galiji, tzv. *Ara numinis Augusti* posvećena 11. ili 12. godine, *ceterae leges huic arae eadem sunt, quae sunt arae Dianae in Aventino* (sl. 4),¹⁷ te na žrtveniku iz Ariminija (*Ariminum*, današnji Rimini u Italiji).¹⁸

Na Aventinu se štovao kult *Dianae Nemorensis*, staroitalski aspekt kulta božice Dijane, Dijane koja je u 4. stoljeću prije Krista grecizirana i poistovjećena s grčkom Artemidom.¹⁹ Kult nije obredom *evocatio* prenesen u Rim,²⁰ kao što je bio slučaj s nekim drugim kultovima s područja Italije; ona u Rimu ostaje strani kult, pa se i svetište gradi izvan pomerija (*pomerium*) grada, na brežuljku Aventinu. *Pomerium* je bila sveta granica grada Rima. Pravno gledano, Rim je postojao samo unutar granica pomerija, sve izvan je bila jednostavno zemlja koja je bila vlasništvo grada Rima. Po tradiciji svete granice odredio je Servije Tulije, ali *pomerium* nije uvijek pratio liniju njegovih bedema. Aventin je bio van svetih granica grada, ali je bio unutar bedema kralja Servija Tulija.²¹

Izvorno svetište *Dianae Nemorensis* ili šumske Dijane nalazilo se na sjevernoj obali jezera Nemi (*nemus Aricinum*), pod liticama današnjeg sela Nemi (sl. 5).²² Antički su pjesnici nazivali ovo jezero Dijaninim ogledalom (*speculum Dianae*) (sl. 6). Sam grad *Aricia* (današnja Ariccia, jugoistočno od Rima) smješten je nekih pet kilometara

Slika 4.

Ara numinis Augusti, Narbo Martius (*Narbonne, Francuska*), druga polovina 2. stoljeća poslije Krista, Musée de Narbonne (<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD063725>, preuzeto 21.7.2013.)

16 A. Alföldy 1961, str. 21-39; E. Gjerstad 1970, str. 99-107; M. Beard – J. North – S. Price 2005, str. 241-242; M. Beard – J. North – S. Price 2006, str. 329-330; C. M. C. Green 2007, str. 95-97.

17 Sačuvan je prijepis na žrtveniku iz druge polovine 2. stoljeća poslije Krista. CIL 12, 4333; D. Fishwick 1991, str. 379-380, 502-508.

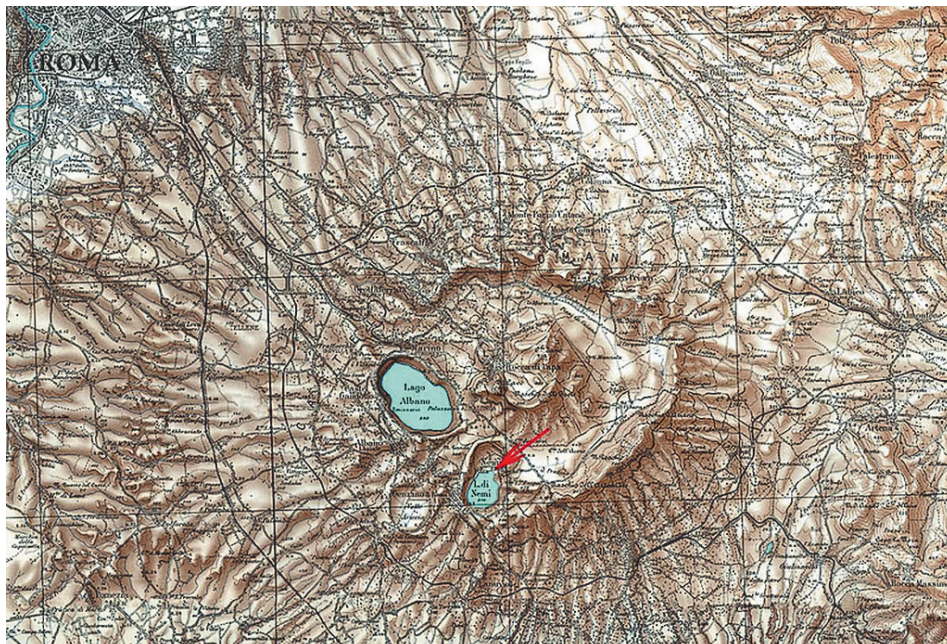
18 CIL 11, 361.

19 Postoje i razmišljanja da je Dijana na Aventinu od vremena osnutka svetišta identificirana s Artemidom iz Efeza. Sigurno je da su njihova dva kulta imala neke zajedničke točke, kao primjerice pravo na davanje azila odbjelim zatvorenicima. Nadalje, svetište na Aventinu i tlocrtom podsjeća na čuveni Artemizijon u Efezu. E. Paribeni 1981, str. 41-48; G. M. A., 1994, str. 29, sl. 14.

20 Obred *evocatio* označava vjerski konzervativizam rimske religije. Rimljani su u ranoj fazi svoje povijesti, a prvi siguran dokaz imamo tek u 3. stoljeću prije Krista, uveli poseban obred kojim su pozivali bogove zaštitnike zarobljenih ili pokorenih gradova da napuste svoje domove i presele se u Rim. C. Ando, 2008, str. 181-185.

21 Unutar svetih granica Aventin (*Collis Aventinus* ili moguće izvorno *Mons Murcius*) je, izgleda, dospio u vrijeme cara Klaudija (41. – 54. godine poslije Krista). F. Coarelli 1997, str. 318-321; C. Ando 2008, str. 115-118.

22 Svetište se prostiralo na površini od oko 5000 m². Uključivalo je osim Dijanina hrama niz drugih struktura, trijemove, nimfej, pristanište uz jezero, kazalište i dr. Poznato je otkriće u vodama jezera dvaju brodova iz vremena cara Kaligule. S. Bombardi 1994-1995 str. 36-52; A. Palladino 2003, str. 35-68; A. Palladino 2011, str. 92-95; G. Ghini – A. Palladino 2012, str. 575-593.

Slika 5.
Karta koja prikazuje područje tzv. Colli Albani jugoistočno od Rima. Označen položaj jezera Nemi
(www.imagoromae.com/nemi.itashx, preuzeto 17.2.2013.)

Slika 6.
Jezero Nemi – Lago di Nemi (<http://nn.advisor.travel/poi/565>, preuzeto 17.2.2013.)

dalje, u podnožju brda Albano (*Albanus Mons*), odvojen strmom padinom od jezera koje leži u malenoj udubini nalik krateru na obronku brda. Šuma uokolo jezera Nemi, osobito dio sa sjeverne strane, bilo je mjesto štovanja još od prapovijesnoga doba, što je potvrđeno i arheološkim istraživanjima. O porijeklu i razvoju kulta Dijane iz Nemija može se puno toga reći, pa i spekulirati, a o tome ovom prilikom samo ukratko.²³

Hramu Dijane iz Nemija prethodio je posvećeni, sveti gaj u kojem je bila postavljena kulturna slika božice. Hram je, kako navodi Vitruvije, bio arhaiski i etrurskoga tipa, kružne osnove s dodatnim stupovima s desne i lijeve strane na bokovima pronaosa.²⁴ Svetište se datira u 6. stoljeće prije Krista, iako su arheološki istraženi ostaci kasniji.²⁵ Posebno je bogat otkriveni skulptorski program koji je pripadao svetištu (sl. 7).²⁶

Kulturna slika božice nalazila se u gaju još 43. godine prije Krista, kada je nalazimo prikazanu i na novcu (sl. 8). Italski tip tripliformne (trostruke) kulturne slike božice Dijane iz Nemija rekonstruirao je A. Alföldy po prikazima na kasnorepublikanskom novcu vezanom uz rod (*gens*) iz Aricija.²⁷ Na reversu su prikazane tri božice kako stoje ispred šume naznačene poput skice. Središnja desnu ruku drži položenu na rame prve, a lijevu ruku na bok treće božice. Tri božice predstavljaju jedan entitet, a to pokazuje horizontalna prečka u visini vratova koja ih povezuje. Italska Dijana zamišljena je kao trostruka božica, *Diva triformis*, božica lova, božica mjeseca i božica podzemnoga svijeta (Hekata).²⁸ *Trivia* je nazivaju Vergilije i Katul.²⁹

Zavjetni darovi koji su otkriveni u svetištu u Nemiju, a datiraju od 4. stoljeća prije Krista i dalje, prikazuju božicu kao lovkinju, kao onu koja blagoslivlja i muškarce i žene potomcima (božica plodnosti), pomaže trudnicama kod porođaja (božica liječenja).³⁰

Oko institucije kulta Dijane u Nemiju isprepliću se mnoge priče i mitovi poznati iz antičkih izvora. Tu je priča o Hi-

Slika 7.
Ulomci skulpture Dijane iz Dijanina svetišta u Nemiju. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, (<http://edtrayers.com/2011/03/rome-gallery-penn-museum-philadelphia-pennsylvania-usa>, preuzeto 13.7.2013.)

politu, sinu atenskoga kralja Tezeja i njegove prve žene Antiope.³¹ U Hipolita se zaljubila Fedra, druga žena atenskoga kralja Tezeja, a on joj nije uzvraćao ljubav nego je kao štovalac Dijanin (Artemidin) više volio lov i konje. Fedra se nato objesila, a prije smrti napisala je suprugu pismo u kojem je optužila Hipolita da ju je htio nasilno opljebiti. Tezej progna Hipolita, a Neptuna (Posejdon), svoga oca, zamoli da ubije mladića. Posejdon je na Hipolita poslao morskuneman koja je preplašila njegove konje i oni su ga pregazili i ubili. Bog Asklepije oživio je mladića, a božica Artemida dovela u Ariciju, gdje je živio pod imenom *Virbius* i bio štovan kao bog.³²

23 T. F. C. Blagg 1985, str. 33-50; T. F. C. Blagg 1986, str. 211-219; C. M. C. Green 2007, str. 3 i d.

24 Vitruvije, *De architectura*, 4, 8, 4.

25 A. E. Gordon 1934, str. 7 i d.; T. F. C. Blagg 1983, str. 5 i d.; F. Coarelli 1987, str. 165-185.

26 Glavna su arheološka istraživanja vršena od 17. do 19. stoljeća i rezultirala su otkrivanjem bogatoga skulptorskog programa. Građa iz ovog svetišta čuva se u Museo di Villa Giulia u Rimu, u Ny Carlsberg Glyptotek u Kopenhagenu, Castle Museum u Nottinghamu, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology u Philadelphiji. Zadnjih godina obnovljena su i sustavna arheološka istraživanja ovoga lokaliteta. P. J. Riis 1966, str. 67-75; T. F. C. Blagg 1983; P. Guldager Bilde 1995, str. 191-217; P. Guldager Bilde 2000, str. 93-110; P. Guldager Bilde – M. Moltesen 2002.

27 A. Alföldy 1960, str. 137-144.

28 Horacije, *Carmina*, 3. 22. 1. Horacije je naziva *Diva triformis* i čuvarica planine i djevica iz Nemija – *montium custos nemoremque virgo*.

29 Vergilije, *Eneida*, 7.774; Katul, *Carmina*, 34.15.

30 M. Marconi 1940, str. 338; C. E. Schultz 2006, str. 51-54.

31 Pauzanija 1989, str. 126 (knjiga II, 27, 4); Vergilije, *Eneida*, VII, 761 i d. Priču o Hipolitu obradio je i Euripid u istoimenoj drami, a od novijih pisaca francuski književnik Jean Racine u drami Fedra.

32 Bio mu je dodijeljen i poseban svećenik, *flamen Virbialis*. Usp. K. A. Giunio 2011, str. 78.

Slika 8.
Rimski denar iz 43. godine prije Krista iz kovnice Publika Akoleja Lariska (Publius Accoleius Lariscolus). Na aversu prikazana Dijana iz Nemija, na reversu Diana triformis (<http://www.cngcoins.com>, preuzeto 11.2.2013.)

Drugi porijeklo kulta vide u mitu o Orestu, sinu mikenskoga kralja Agamemnona i njegove žene Klitemnestre.³³ Nakon nesretnog bijega iz Mikene, te nakon što je ubio kralja Toanta, kralja Tauride (današnji Krim), pobjegao je sa sestrom Ifigenijom u Italiju, ponijevši sa sobom skrivenu sliku Tauridske Artemide.

Svećenik Dijanina svetišta nazivao se *rex Nemorensis*, kralj Nemija, kralj šumarka.³⁴ Po legendi *rex Nemorensis* svoj je svećenički položaj zasluživao borbom sa svojim prethodnikom. To je uvijek morao biti odbjegli rob koji je svoga prethodnika izazivao na dvoboj nužno fatalnoga ishoda za jednog od dva kandidata, a borba se vodila batinama.³⁵ Izazivač je prije borbe morao ubrati granu imele sa svetog hrasta u gaju (»zlatna grana«). Borba je u kasnije vrijeme možda bila samo prividna ili neka vrsta gladijatorske borbe, što se može zaključiti i po navodima kod Svetonija i Plinija Starijega.³⁶ Dijana je tradicionalno zaštitnica lova i gladijatorskih borbi. Otuda bi mogla po-

tjecati i njezina povezanost s krvavim običajima borbe za ustoličenje njezina svećenika. Strabon tako navodi: »Kažu da je hram Artemide Aricijske kopija onoga Artemide Tauridske, te ustvari u obredima i prevladava barbarski i skitski element.«³⁷

Ovaj je obred inspirirao živopisno djelo *Zlatna grana* J. G. Frazera, napisano davne 1890., koje se može smatrati prekretnicom u izučavanju povijesti religije i antropologije. Međutim, valja imati na umu da su mnoge Frazerove teorije zastarjele i treba im prilaziti s mnogo rezerve.³⁸ Autor, polazeći od obala jezera Nemi, prolazi *excursus* kroz običaje raznih naroda tražeći poveznice i komparirajući ih. Kralj-svećenik nije smio ostarjeti ni razboljeti se; on mora ustupiti mjesto mlađem i jačem nasljedniku netom osjeti fizičku slabost. Njegova smrt, dobivena prolijevanjem krvi, oploduje zemlju.

Zašto se svećenik nazivao kraljem, posebno je pitanje. U Rimu je postojao *rex sacrorum* ili *sacrificulus* (kralj žrtve, žrtvovanja, kralj svetih čina) koji je obavljao sve vjerske dužnosti koje je nekoć obavljao kralj.³⁹ U carsko doba služba je *rex sacrorum* zabilježena i u drugim gradovima Italije (*Lanuvium*, *Tusculum*, *Velitrae*). Priču o kralju iz Nemija nalazimo i u brojnim antičkim izvorima. Ovidije tako spominje jezero sveto po staroj vjeri i svećenika koji drži vlast snažnim rukama i okretnim nogama, te umire po pravilima koja sam postavlja.⁴⁰

Kult Dijane dosta je rasprostranjen u rimskoj provinciji Dalmaciji. Inače je bio prihvaćen i kod domaćeg stanovništva, odakle i njezina veza s autohtonim Silvanom.⁴¹ Međutim, samo je jedna posveta Dijani iz Nemija, potječe iz Humca kod Ljubuškog (*Bigeste*).⁴² Posvetu je izvršio prefekt kohorte *I. Bracaraugustanorum* iz Hispanije, stanoviti *Tiberius Claudius Claudianus*. Posebno treba napomenuti da na području provincije Hispanije nema tragova štovanja kulta Dijane iz Nemija, pa ne treba isključiti italsko porijeklo zavjetodavca.

33 Servije, *In vergilii*, 6, 136.

34 F. Granger 1907, str. 194-197; C. B. Pascal 1976, str. 23-39.

35 Dijana je bila i zaštitnica robova. Odbjegli robovi nazivaju se *cerui* (jeleni, srne), a Dijani su bili posvećeni košute i jeleni.

36 Svetonije, *Kaligula* 178: »Protiv šumskog kralja' u Dijaninu gaju, budući da je već mnogo godina zauzimao svoju svećeničku službu, navukao je protivnika koji je bio jači od njega.«; Plinije, *Naturalis historiae*, 34.52.

37 Strabon, *Geographica*, V, 12.

38 J. G. Frazer 2002, str. 9-16.

39 K. A. Giunio 2011, str. 75-76.

40 Ovidije, *Fasti*, 3, – mjesec ožujak: *regna tenent fortes manibus pedibusque fugaces / et periti exemplo postmodo quisque suo*.

41 J. Medini 1984, str. 17-27; M. Milićević Bradač 2008, str. 359-366; M. Milićević Bradač 2009, str. 51-78.

42 Kopija uzidana u Erešovoj kuli u Vidu kod Metkovića, original se nalazio u Franjevačkom samostanu u Humcu, danas izgubljen (?). CIL 3, 1733; C. Patsch 1996, 78-79; E. Marin – M. Mayer – G. Paci – I. Rodà 1999, 115-118.

Izvori

- Dionizije (Dionisius Halicarnassus) *Antiquitarum romanorum quae supersunt*
- Gaj (Gaius) *Institutionum commentarii quattuor*
- Horacije (Quintus Flaccus Horatius) *Carmina*
- Katul (Caius Valerius Catullus) *Carmina*
- Ovidije (Publius Ovidius Naso) *Fasti*
- Pauzanija *Vodič po Heladi*, preveo Uroš Pasini, Split 1989.
- Plinije (Caius Plinius Secundus) *Naturalis historiae libri XXXVII*
- Servije (Maurus Servius Honoratus) *In Vergilii carmina comentarii*
- Strabon (Strabo) *Geographica*, 3, Leipzig 1921.
- Svetonije (C. Suetonius Tranquillus) *Dvanaest rimskih careva*, preveo Stjepan Hosu, Zagreb 1978.
- Varon (Marcus Terentius Varro) *De lingua Latina*
- Vergilije (Publius Vergilius Maro) *Eneida*, preveo Bratoljub Klaić, Zagreb 2005.
- Vitruvije (Marcus Pollio Vitruvius) *Deset knjiga o arhitekturi (De Architectura libri decem)*, Zagreb 1999.

Kratice

- CIL 3 = Corpus inscriptionum Latinarum, vol. III, Berlin 1873.
CIL 11 = Corpus inscriptionum Latinarum, vol. XI, Berlin 1888.
CIL 12 = Corpus inscriptionum Latinarum, vol. XII, Berlin 1888.

Literatura

- F. F. Abbot – A. C. Johnson 1968 Frank Frost Abbot – Allan Chester Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, New York 1968.
- M. Abramić <1950> Mihovil Abramić, *Tyche (Fortuna) Salonitana*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 52/1935-1949, Split <1950>, 328-329.
- A. Alföldy 1960 András Alföldy, *Diana Nemorensis*, *American Journal of Archaeology* 64, New York 1960, 137-144.
- A. Alföldy 1961 András Alföldy, *Il santuario latino di Diana sull' Aventino e il tempio di Ceres*, *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, Roma 1961, 21-39.

- A. Alföldy 1977 András Alföldy, *Das frühe Rom und die Latiner*, Darmstadt 1977.
- G. Alföldy 1965 Geza Alföldy, *Bevölkerung und Gesselschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965.
- C. Ando 2008 Clifford Ando, *The Matter of Gods. Religion and the Roman Empire*, Los Angeles 2008.
- M. Beard – J. North – S. Price 2005 Mary Beard – John North – Simon Price, *Religions of Rome, II, A Sourcebook*, London 2005.
- M. Beard – J. North – S. Price 2006 Mary Beard – John North – Simon Price, *Religions of Rome, I, A History*, London 2006.
- A. Bendlin 1997 Andreas Bendlin, *Peripheral Centres – Central Peripheries. Religious communication in the Roman Empire*, *Römische Reichsreligion und Provinzialreligion*, Tübingen 1997, 35-68.
- G. Bevilacqua 1983 Gabriella Bevilacqua, *Una dedica a Diana proveniente da Sezze*, *Archeologia Classica* 33, Roma 1983, 216-218.
- T. F. C. Blagg 1983 Thomas F. C. Blagg, *Mysteries of Diana. The Antiquities from Nemi in Nottingham Museums*, Nottingham 1983.
- T. F. C. Blagg 1985 Thomas F. C. Blagg, *Cult Practice and its Social Context in the Religious Sanctuaries of Latium and Southern Etruria. The Sanctuary of Diana at Nemi*, *Classical and Medieval Archaeology*, *British Archaeological Reports International Series* 243, Oxford 1985, 33-50.
- T. F. C. Blagg 1986 Thomas F. C. Blagg, *The Cult and Sanctuary of Diana Nemorensis*, *Pagan Gods and Shrines of the Roman Empire*, Oxford University Committee for Archaeology Monograph 8, Oxford 1986, 211-219.
- S. Bombardi 1994-1995 Simonetta Bombardi, *Il santuario di Diana Nemorense. Riesame di alcune problematiche relative al culto ed alla storia del complesso*, *Documenta Albana* 16-17, Roma 1994-1995, 36-52.
- F. Bulić 1910 Frane Bulić, *Due importanti lapidi dalmate nel Museo civico di Padova*, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 33, Split 1910, 103-105.
- N. Cambi <1971> Nenad Cambi, *Ženski likovi s krunom u obliku gradskih zidina iz srednje Dalmacije*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 65-67/1963-1965, Split <1971>, 55-71.
- N. Cambi 2005 Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005.
- F. Castagnoli 1969 Ferdinando Castagnoli, *Topografia e urbanistica di Roma antica*, Bologna 1969.
- F. Coarelli 1987 Filippo Coarelli, *I santuari del Lazio in età repubblicana*, Roma 1987.
- F. Coarelli 1997 Filippo Coarelli, *Roma*, Milano 1997.
- D. Fishwick 1991 Duncan Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire, vol. II, 1*, Leiden – New York – København – Köln 1991.
- J. G. Frazer 2002 James G. Frazer, *Zlatna grana. Podrijetlo religijskih obreda i običaja*, Zagreb 2002.

- Ghini 1997 Giuseppina Ghini, *Dedica a Iside e Bubasti dal santuario di Diana Nemorensis*, Iside. Il mito, il mistero, la magia, Milano 1997, 335-337.
- G. Ghini – A. Palladino 2012 Giuseppina Ghini – Alessia Palladino, *Motivi orientali nel culto di Diana a Nemi. Il santuario e le navi di Nemi*, Horti Hesperidum. L'oriente nel collezionismo, Roma 2012, 575-593.
- K. A. Giunio 2011 Kornelija A. Giunio, *Svećenici i svećeničke organizacije u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Zadar 2011 (doktorska disertacija u rukopisu).
- E. Gjerstad 1970 Ejnar Gjerstad, *The Aventine Sanctuary of Diana*, Acta Archaeologica 41, København 1970, 99-107.
- M. Glavičić 2002 Miroslav Glavičić, *Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije*, Zadar 2002 (doktorska disertacija u rukopisu).
- A. E. Gordon 1934 Arthur Ernest Gordon, *The Cults of Aricia*, Los Angeles 1934.
- F. Granger 1907 Frank Granger, *A Portrait of the Rex Nemorensis*, Classical Review 21, Cambridge 1907, 194-197.
- C. M. C. Green 2007 Carin M. C. Green, *Roman Religion and the Cult of Diana at Aricia*, New York 2007.
- P. Guldager Bilde 1995 Pia Guldager Bilde, *The sanctuary of Diana Nemorensis. The late republican acrolithic cult statues*, Acta Archaeologica 66, København 1995, 191-217.
- P. Guldager Bilde 2000 Pia Guldager Bilde, *The sculptures from the sanctuary of Diana Nemorensis, types and contextualisation. An overview*, Nemi – status quo. Recent research at Nemi and the sanctuary of Diana, Roma 2000, 93-110.
- P. Guldager Bilde – M. Moltesen 2002 Pia Guldager Bilde – Mette Moltesen, *Catalogue of Sculptures from the Sanctuary of Diana Nemorensis in the University of Pennsylvania Museum, Philadelphia*, Roma 2002.
- W. R. Halliday 1922 William Reginald Halliday, *Lectures on the History of Roman Religion. From Numa to Augustus*, London 1922.
- A.-M. Leander – J. Zahle 2000 Anne-Marie Leander – Jan Zahle, *Nemi – status quo. Recent Research at Nemi and the Sanctuary of Diana*, Roma 2000.
- M. Marconi 1940 Momolina Marconi, *Riflessi mediterranei nella più antica religione laziale*, Milano 1940.
- E. Marin – M. Mayer – G. Paci – I. Rodà 1999 Emilio Marin – Marc Mayer – Gianfranco Paci – Isabel Rodà, *Corpus inscriptionum Naronitarum, I*, Ichnia 4, Split – Macerata 1999.
- J. Medini 1984 Julijan Medini, *Prilog poznavanju i tumačenju ikonografije božice Dijane u Iliriku*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 23, Razdio povijesnih znanosti (10), Zadar 1984, 17-27.
- M. Miličević Bradač 2008 Marina Miličević Bradač, *Dijana izvan grada*, Archaeologia Adriatica 2/1, Zadar 2008, 359-366.
- M. Miličević Bradač 2009 Marina Miličević Bradač, *Spomenici božice Dijane iz kolonije Claudia Aequum i logora Tilverium*, Opuscula archaeologica 33, Zagreb 2009, 51-78.

- A. Palladino 2003 Alessia Palladino, *Le navi di Nemi. I modelli ellenistici e la Theosebeia di Gaio Cesare Germanico*, Documenta Albana 25, Roma 2003, 27-44.
- A. Palladino 2011 Alessia Palladino, *Nuovi rinvenimenti presso il Lago Albano*, Lazio e Sabina 7, Atti del VII incontro di studi su Lazio e Sabina, Roma 2011, 92-95.
- E. Paribeni 1981 Enrico Paribeni, *Di Diana Nemorensis e di Artemide Efesia*, Dialoghi di Archeologia n.s. 3, Milano 1981, 41-48.
- C. B. Pascal 1976 Cecil Bennett Pascal, *Rex Nemorensis*, Numen. International Review for the History of Religions 23, Leiden 1976, 23-39.
- C. Patsch 1996 Carl Patsch, *Povijest i topografija Narone*, Metković 1996.
- G. M. A. Richter 1994 Gisela M. A. Richter, *A Handbook of Greek Art*, London 1994.
- P. J. Riis 1966 Poul Jørgen Riis, *The Cult Image of Diana Nemorensis*, Acta Archaeologica 37, København 1966, 67-75.
- C. Scarre 1995 Chris Scarre, *Chronicle of the Roman Emperors. The Reign-by-Reign Record of the Rulers of Imperial Rome*, London 1995.
- C. E. Schultz 2006 Celia E. Schultz, *Women's religious activity in the Roman Republic*, Chapel Hill 2006.
- M. Suić 1958 Mate Suić, *O municipalitetu antičke Salone*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 60, Split 1958, 11-38.
- R. Thomsen 1980 Rudi Thomsen, *King Servius Tullius. A Historical Synthesis*, København 1980.
- J. J. Wilkes 1969 John J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969.

Summary

Kornelija A. Giunio

Ara Salonitana – Salonitan Echoes of the Cult of Diana of Aventine

Key words: Salona, Ara Salonitana, Lex arae Dianae in Aventino, cult of Diana Nemorensis, rex Nemorensis

The Romanisation process brought to sudden cultural, political, economic and urban planning changes in the Roman province of Dalmatia. The Romans implemented administration and governmental structures by the standards practiced in Rome itself, yet somewhat modified. The administration and structures of the city of Rome were copied in towns in the province, in the same way the provincial concepts were copied to the metropolis. A very important issue is how the Roman religion developed outside the city of Rome, how particular Roman deities, Roman religious practices, Roman religious rituals and rules from the city of Rome spread through the Empire.

The seat of the province administration was in Salona (*Salonae, Salona*), the largest city of the province and the oldest Roman colony. It became a colony very early, at the times of very Julius Caesar or Octavian August, the first Roman emperor - *Colonia Martia Iulia Salona*.

Each municipality in Italy and in the provinces, copying those of Rome, had different categories of sacred places (*res divini iuris*). At establishing a town, the basic task was distribution of the city space by purposes and mutual relationships between particular closer areas relative to the overall urban area. By their functions, the urban areas may be divided into several groups, those intended for cult, municipal administration, economy and public life, movements, leisure and housing.

The *Ara Salonitana* is the only inscription bearing the colony's full name, *coloniae Martiae Iuliae Salonae*. Today, the inscription is deposited in the Museo civico archeologico in Padova (Italy).

Caius Domitius Valens, as one of the colony's two supreme magistrates (*duovir iure dicundo*), dedicated the Jupiter's 9 October 137 (7 days before the Ides of October), when the consular offices were held by *Lucius Aelius Caesar* (consul for the second time) and *Publius Coelius Balbinus*. The prayer was said before the pontiff, one *Caius Iulius Severus*. He was present in order to guarantee a correct consecration of the altar. The altar is dedicated to Jupiter the Greatest and Elevated, by the laws and rules that were published and displayed on the dedication day at the bottom part of the altar, so that if anyone does an offering, and the innards are not presented, the offering will still be considered to have been performed correctly. It is further stated that other laws will be similar to those displayed at the altar of Diana at the Aventine Hill. At the end of the prayer, Jupiter is asked to be merciful to the duumvir Domitius, his colleagues, the decurions, the inhabitants of the colony (*coloni et incolae coloniae Martiae Iuliae Salonae*), their wives and their libertines.

Particularly interesting is the text on implementation of the laws such as those displayed at the shrine of Diana at the Aventine Hill in Rome - *ceterae lex huic arae aedem sunt quae arae Dianae sunt in Aventino monte dictae*.

The shrine of Diana at the Aventine Hill is dated to as early as the 6th ct. B. C. The tradition has it that it was founded by the king Servius Tullius (ruled from around 579 to 535 B. C.), to be the religious centre of the Latin League, *commune Latinorum*, »common to the Latins«.

The rules and laws set for this shrine, prepared by Servius Tullius himself, stipulated, for instance, offerings, celebrations and rituals, opened the issues of the runaway prisoners' right to asylum (*Lex arae Dianae in Aventino*). This illustrates the way in which Diana supervised rituals performed by those who had to act jointly but did not belong to the same community and, as such, did not share the civil, therefore neither the sacerdotal, constitution that made the usual dedication possible. The law has not been preserved. The only source information are found in Dionysius of Halicarnassus, the Greek historian of the late 1st ct. B. C. and early 1st ct. A. D. It is also found mentioned in inscriptions recording founding of temples to other deities in the lands ruled by the Romans, including the Jupiter's Altar in Salona. The Colony of Salona, some 170 years after its foundation, decided to apply and adapt this model to emphasize its privileged position in the relations to Rome.

According to these texts, the law stipulated creation of consecrated areas. *Uti infimum solum huius arae est* would denote not only the immediate area where the altar was erected, but the entire surrounding area, including even the trees and the air around the sacred area, that is reasonable having in mind the augural rituals and the fact that Diana is the protectress of animals, the ruler of the nature.

Imposing or dictating a ritual by which its allies or colons should perform consecrations was not a Roman habit, especially not in its earlier history. This was a power of the local

clergy and the city administration, following local customs, laws, beliefs and rituals. *Lex arae Dianae* was a consecration ritual used in cases where the city administration was still not established or active. In the case of Salona, consecration is performed in the name of immigrants as well as local population and their families. This is an act of consecration in the name of the people who could have had conflicting, contrary interests, or conflicting devotions. This is also the basic nature of the ritual of the cult of Diana of Nemi, applied through her shrine on the Aventine in Rome.

At the Aventine Hill worshiped was the cult of *Diana Nemorensis*, an Old Italic aspect of the cult of goddess Diana, Diana who was Greecised and identified with the Greek Artemis in the 4th ct. B. C. The initial shrine of *Diana Nemorensis*, or Diana of the forest, was at the northern shore of Lake Nemi (*nemus Aricinum*), below the crags of the present day village of Nemi. The very town *Aricia* (the present day Ariccia, south-east of Rome) is situated some five kilometres farther, below Mount Albano (*Albanus Mons*), separated by the steep slope from the lake situated in a small depression, appearing like a crater in the mountain side.

The forest around Lake Nemi, especially its part at the northern side, was the place of worshiping since prehistoric times, as confirmed by archaeological excavations too. Particularly rich is the discovered sculpture programme that belonged to the shrine.

A cult image of the goddesses was in the grove as early as in the year 43 B. C., when it was shown on coins as well. The Italic type of the tripliciform cult image of the goddess Diana of Nemi has been reconstructed from the images on Late Republican coins linked with the *gens* of Aricia. At the reverse are presented the three goddesses standing in front of a sketched presentation of forest. The central goddess is holding her right hand on the shoulder of the first one, and her left hand on the hip of the third one. That the three goddesses in fact make a single entity is evident from the horizontal bar at the level of their necks and connecting them. The Italic Diana is envisaged as a triple goddess, *Diva triformis*, the goddess of hunting, of the Moon and of the underworld (Hekate). Around the institution of the cult of Diana of Nemi entwined are numerous stories and myths known to us from Greek sources.

The Diana's shrine priest was referred to *rex Nemorensis*, the king of Nemi, the king of the grove. The legend has it that *rex Nemorensis* earned his priesthood in fighting with his predecessor. This was always to be a runaway slave who challenged his predecessor to a duel fought with clubs, the outcome of which being unavoidably fatal to one of the pretenders.

Why the priest was known as the king is a special question. In Rome existed *rex sacrorum* or *sacrificulus* (the king of offer or offering, the king of sacred rituals) who performed all the religious duties previously performed by a king. In the imperial period, the office of a *rex sacrorum* was recorded also in other Italian towns (*Lanuvium, Tusculum, Velitrae*).

The cult of Diana was quite widely present in the Roman province of Dalmatia. It was accepted by the local population as well, from where comes its link with the local god Silvan. However, there is only one dedication to Diana of Nemi, that from Humac near Ljubuški (*Bigeste*). The dedication was made by the prefect of the Cohors I Bracaraugustanorum of Hispania, one *Tiberius Claudius Claudianus*. It is to be particularly noted that in the province of Hispania there are no traces of worshiping the cult of Diana of Nemi, wherefore an Italic origin of the dedicator should not be excluded.